

BEŞ VAKİT NAMAZIN CEMAATLE EDASINA DAİR FİKHÎ GÖRÜŞLER VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Mustafa KİSBET*

Öz

İslam dininde beş vakit farz namazın toplu halde kılınması, Hz. Peygamber tarafından önemle üzerinde durulmuş bir ibadet şeklidir. Vakıt namazlarının cemaatle kılınmasına verilen önem bu şekilde toplu ibadetin farz, vacip veya sünnet olduğuna dair içtihatları ortaya çıkarmıştır. Bu hükümleri toplum (kifâi) ve fert (aynî) açısından ayıranlar da olmuştur.

Cemaatle namaz ile ilgili bu ihtilafların temelinde rivayet edilen hadislerin farklı şekilde değerlendirilmesi yatmaktadır. Hadislerin bir kısmından cemaatle namazın bir gereklilik olduğu ortaya çıkmakta iken, diğerleri cemaatle namazın ferdi namaza üstün olduğuna işaret etmektedir. Fukahâ tarafından toplumda artan şekilde görülen genel ahlaki yozlaşma gerekçesi ile kadınların cami cemaatlerine katılmalarına soğuk bakılmıştır.

Beş vakit namazın mescitlerde ikamesi ise, şart olmayıp, sünnettir. Cemaatle namazın müstehap ve mekruh görüldüğü durumlarda ise, cemaatin sağladığı birlik ruhunun korunmasının amaçlandığı görülmektedir.

Fakihler, ilgili hadislerdeki durumlara kıyas yaparak, bazı doğal olayları, sağlık problemlerini ve kişiye ciddi zarar verecek ya da huzurunu bozacak durumları, mescitlerdeki cemaate katılmaya mazeret olarak görmüşlerdir.

Anahtar Kelimeler: Namaz, Cemaat, Cemaatle Namaz, Cami, Mescit.

OPINIONS ABOUT THE EXECUTION OF THE FIVE DAILY PRAYERS WITH THE CONGREGATION AND EVALUATIONS

Abstract

Performing the five daily prayers in congregation (jamaat) is a ritual that was accentuated by the Prophet Muhammad (pbuh). The importance given introduced various opinions on whether performance in congregation is fard, wajeeb or sunnah. Some has classified those acts as collective (kifai) and individual (ayni).

Those disagreements about prayer in congregation are originated from different evaluation of the narrated hadith. In some of the hadith, prayer in congregation is arisen as an obligation while in others prayer in congregation is referred as superior to individual prayer. By

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi, ORCID: 0000-0001-9201-2778, e-mail: mkisbet@kastamonu.edu.tr

the Fukahâ because of increasingly observed general moral corruption in society, women's joining the mosque congregation as unfavorable.

Prayers of five times in masjids is not obligatory but sunnah. In cases when prayer in congregation is regarded as mustahab and makrooh, it is seen that protection of the spirit of unity provided by the congregation is purposed.

Scholars, comparing situations in the related hadith, have of the opinion that some natural events, health problems, cases which may cause serious harm to the individual or disturb the peace are excuses for not participating in congregation.

Keywords: Prayer, Congregation, Prayer in Congregation, Mosque, Masjid.

Makalenin Geliş Tarihi: 03.09.2018; Makalenin Yayına Kabul Tarihi: 04.12.2018

Giriş

Hemen hemen her gün içinde bulunduğumuz cemaatle namaz ibadeti, İslam dininin direği ve en önemli ibadeti olan namazın ikamesine en büyük destektir. Nitekim Hz. Peygamber (sas.) devrinden beri müslümanlar, farz namazları sürekli olarak cemaatle ifa etmeye çalışmışlar, cemaate katılmayı da kişi için ayıplanacak bir kusur kabul etmişlerdir. Çalışmamızda fıkıh mezheplerinde farz, vacip veya sünnet olarak görülen cemaatle namaz ile ilgili hükümleri ve gerekçelerin tespiti amaçlanmıştır.

Konunun bazen bir mezhebin fakihleri arasında bile farklı hükümlerle değerlendirilmesi kesin bir sonuca ulaşmanın zor olduğunu göstermiştir. Ancak öne sürülen gerekçelere bakıldığında görüşlerin ortasını bulmak da mümkün görünmektedir. Cemaatle namaz hususunda şüphesiz en önemli deliller, Hz. Peygamber'in sözlü ve fiili sünnetidir. Konu ile ilgili içtihatların çeşitliliği, sünnetteki bu delillerin yorum farklarına dayanmaktadır.

Cemaatle namazın fıkhi hükmü hakkında bir tebliğden¹ başka müstakil bir çalışmaya rastlamadık. Bu makalede ise cemaatle namaz ile ilgili fıkhi görüşler ilgili tebliğe göre daha geniş boyutta ele alınmış ve yakın ilişkili birkaç konu da çalışmaya dâhil edilmiştir.

Cemaatle namaz konusu amel ile ilgili olduğundan, farz veya vacip kabul edilmesinin sonucu da (günah) aynıdır. Bunun için cemaatin farz veya vacip olduğuna dair görüşler aynı başlık altında incelenecektir. Daha sonra sünnet olduğuna dair görüşlere yer verilecek ve genel bir değerlendirme yapı-

1 Rahmi Yaran, "'Ferdî Namaz-Cemaatle Namaz' adlı Tebliğin Müzakeresi", *Sosyal ve Ferdî İşlevleri Açısından Namaz ve Cami: Tartışmalı İlmi Toplantı (18 - 19 Ekim 2008)*, ed. Bedrettin Çetiner, *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi; 55* (İstanbul: İSAV: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 2009), 161-168.

lacaktır. Bundan sonra da kadınların cemaatle namazı hususundaki görüşler aktarılıp, konu günümüz açısından değerlendirilecektir. Peşinden cemaat ile ilgili iki özel durum müstehap ve mekruh cemaat olarak incelenecektir. Son olarak da cemaat ile namaz ibadetinden muaf tutulmayı sağlayan durumlar ana hatları ile ele alınacaktır. Bu konuların daha sonra yapılacak çalışmalarda geniş ve müstakil olarak incelenmesi de mümkündür.

Araştırmada yalnızca fıkhi hükümler ortaya çıkarılması yanında, kronolojik sıraya göre içtihatlardaki değişim sürecinin tespiti de yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın temel kaynakları her mezhebin muteber ve fetvaya esas kabul edilen fıkıh kitaplarıdır.

Cemaatle namaz ile ilgili güncel çalışmalar sınırlı sayıda olup daha çok cami merkezli, din görevlilerine hitap eden tebliğler tarzındadır.² Konunun önemli olmasına rağmen üzerinde yapılan çalışmaların azlığı kanaatimizce cemaatle ibadetin ifası zorlaşması ve cemaatle namaza verilen önemin de azalmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu çalışma ile müslüman bir toplumda günlük hayatın merkezinde olması gereken farz namazların cemaatle ifasının, fıkhi olarak öneminin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

1. Konu ile İlgili Başlıca Nasslar

Cemaatle namaz konusunda fıkıh kitaplarının genelinde aşağıdaki ayet ve hadislere sıkça başvurulmaktadır. Fıkıh kitaplarında sıkça kullanılan bu nassları hem toplu halde sunmak hem de ilerleyen bölümlerde tekrarlamak için konuya bu naslarla giriş yapılacaktır.

1.1. Ayetler:

1. Beraberce rükû yapılması ile ilgili ayet:

*وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ

“Namazı tam kılın, zekâtı da hakkıyla verin, rükû edenlerle beraber rükû edin!”
(el-Bakara, 2/43)

Bu ayette, namazın bir parçası olan rükû ile namazın tamamı kastedilmektedir. Ayette cemaatle namaz emredilmektedir.³

2 YECDER (Yunus Emre Camii Külliyesi Eğitim ve Kültür Derneği, Sancaktepe, İstanbul) tarafından düzenlenen “Ulusal Din Görevlileri Sempozyumları” ve bir önceki dipnotta geçen İSAV tarafından düzenlenen “Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami” sempozyumlarında sunulan bildiriler bunlara örnek verilebilir. Konu ile ilgili fıkhi mahiyetteki Türkçe tek çalışma ise, bir önceki dipnotta geçen, R. Yaran’a ait müzakeredir.

3 Ebû Bekr Ahmed b Alî Râzî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsî'l-Arabi, 1985), 1: 39. Benzer anlamdaki ayetler için bk. Al-i İmrân, 3/43, el-Hac, 22/77.

2. Korku namazı ilgili ayet:

*وَإِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ فَلْتَقُمْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ فَإِذَا سَجَدُوا فَلْيَكُونُوا مِنْ وَرَائِكُمْ وَلْتَأْتِ طَائِفَةٌ أُخْرَى لَمْ يُصَلُّوا فَلْيُصَلُّوا مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَأَسْلِحَتَهُمْ وَذَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ وَأَمْتِعَتِكُمْ فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةً وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ كَانَ بِكُمْ أَدَى مِنْ مَطَرٍ أَوْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَنْ تَضَعُوا أَسْلِحَتَكُمْ وَخُذُوا حِذْرَكُمْ إِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا

“Sen de içlerinde olup onlara namaz kıldırınca, onlardan bir kısmı seninle namaza dursunlar, silahlarını alsınlar, secde ettiklerinde de (diğerleri) arkanızda olsunlar. Sonra henüz namazını kılmamış olanlar gelip seninle namazlarını kılsınlar ve onlar da tedbirlerini ve silahlarını alsınlar. O kâfirler isterler ki, siz silahlarınızdan ve eşyanızdan gafil olun ve üstünüze birden baskın yapsalar. Eğer size yağmur sebebiyle bir sıkıntı gelir yahut hasta olursanız silahlarınızı bırakmanızda günah yoktur. Yine de tedbirinizi alın. Muhakkak ki, Allah, kâfirler için alçaltıcı bir azap hazırlamıştır”. (en-Nisâ, 4/102)⁴

1.2. Hadisler:

Cemaatle namaz konusunda delil gösterilen hadisler iki grupta toplanmaktadır. Bunlardan bir kısmı tehdit ve kınama içerip gereklilik bildirmekte, bir kısmı da daha faziletli olduğunu ifade etmektedir.

a. Cemaatle namazın gerekliliğini bildiren hadisler:

1. Gereklilik bildiren hadislerin başında tahrik veya yakma hadisi olarak isimlendirilmesi mümkün olan, Hz Peygamber’in, vakit namazları için mes-cide gelmeyenlerin evlerini yakmak istediğini söylediği meşhur hadisi gelmektedir:

*إن أثقل صلاة على المنافقين صلاة العشاء وصلاة الفجر ولو يعلمون ما فيهما لأتوهما ولو حبوا ولقد هممت أن أمر بالصلاة فتقام ثم أمر رجلا فيصلي بالناس ثم أنطلق معي برجال معهم حزم من حطب إلى قوم لا يشهدون الصلاة فأحرق عليهم بيوتهم بالنار

Münafıklara en ağır gelen namaz yatsı ve sabah namazıdır. Eğer bu namazlardaki fazileti bilselerdi emekleyerek bile gelirler ve onları eda ederlerdi. Nefsimi kudret eliyle tutan Allah’a yemin olsun ki, içimden şöyle geçti: Odun için emir vereyim de odun toplansın. Sonra namaz için emir vereyim de bunun için kamet okunsun.

4 Bu ayette tarifi yapılan namaza “korku namazı” denilmiştir. Müslüman askerlere düşmanın saldırı tehdidi varsa, namaz kılacak cemaat ikiye ayrılır ve ilk grup namazın yarısını (sabah ise, 1. öğle ise, 1. ve 2. rekâtını) imamla kıldıktan sonra yerine geri döner. Sonra ikinci grup imama uyar ve diğer rekâtları kılıp ikinci secde veya oturuştan sonra yerine geri döner. İmam münferit olarak namazını tamamladıktan sonra birinci grup kıratsız ikinci grup kıraatlı olarak namazını tamamlar. *İlmihal : İman ve ibadetler* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998), 1: 334. Korku namazının hükmünün Hz. Peygamber döneminden sonra devam edip etmediği ihtilafıdır. Ancak bu ihtilaf mezkûr ayetin delil olarak kullanımına engel değildir.

Sonra birisine emreylim; cemaate imam olsun. Sonra bu odunlardan birer bağ taşıyanlarla namaza katılmayanlara gideyim ve evlerini ateşle yakayım.⁵

2. Hz. Peygamber'in âmâ bir sahabisini cemaate katılmama hususunda mazur görmemesine dair rivayetler:

*عن أبي هريرة، قال: أتى النبي صلى الله عليه وسلم رجل أعمى، فقال: يا رسول الله، إنه ليس لي قائد يقودني إلى المسجد. فسأل رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يرخص له، فيصلني في بيته، فرخص له، فلما ولى، دعاه، فقال: «هل تسمع النداء بالصلاة؟» قال: نعم، قال: «فأجب».

Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre âmâ bir sahâbî cemaat ile namaza katılmayacağını beyan için Hazreti Peygamber'e:

- "Ey Allâh'ın Rasûlü! Mescide gitmek için rehber bulamıyorum!" diyerek Hz. Peygamberden evinde namaz kılmak için ruhsat istedi. Hazreti Peygamber bu sahabiye ruhsat verdi fakat dönüp giderken onu geri çağırarak:

- "Ezanı duyuyor musun?" diye sordu. O da "-Evet!" dedi. Bunun üzerine Hazreti Peygamber:

- "Öyleyse icabet et" buyurdu.⁶

3. Özürsüz cemaate katılmayanın namazının yok sayılacağını ifade eden hadisler:

*من سمع النداء فلم يأت، فلا صلاة له، إلا من عذر.

"Kim ezanı işitir de cemaate gelmezse, onun namazı yoktur. Ancak özrü varsa başkadır."⁷

4. Meşhur fakih sahabilerden Abdullah bin Mesûd'un farz namazları cemaat ile eda etmenin sünen-i hüddân⁸ olduğunu ifade ettiği sözü:

5 Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî el-Haccâc Müslim, *Sahîh-i Müslim* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1956), "Mesâcid", 251,252, 253; Muhammed b. İsmâîl Buhârî, *Muhtasarı Sahîhü'l-Buhârî*, ed. Muhammed Nâsırüddîn el-Elbânî (Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 2002), "Ezân", 29, 34, "Cemâat", 1; Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *es-Sünen* (Mevkû' Vezâretü'l-Evkâfi'l-Mısriyye, t.y.), "Salât", 50; Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430), "Salât" 46; İbn Mâce, "Mesâcid", 17; Nesâî, "İmâmet", 49.

Farklı lafızlar ile kırk civarında rivayeti olan bu hadis hakkında kapsamlı bir çalışma için bk. Aynur Uraler, "Cemaate Devam Etmeyenleri Uyaran Hadisin Tetkiki", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 17 (2006): 143 vd.

6 Müslim, "Mesâcid", 255; Nesâî, "İmâmet" 50, (II,108 - 109). Ebû Dâvûd'un benzer rivayetinde bu sahabinin Abdullah b. Ümmü Mektûm olduğu ve Hz. Peygamberin "Sana ruhsat bulamıyorum" ilavesi vardır. Ebû Dâvûd, "Salât", 47/552.

7 İbn-i Mâce, "Mesâcid", 17; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nisâbûrî ibnü'l-Beyyî' el-Hâkim, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn (el-Müstedrek ale'ş-Şeyhayn)* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 1: 373, 374 (894, 895). Bir rivayete göre geçerli özürler korku ve hastalıktır. Bk. Ebû Dâvud, "Salat", 47/551.

8 Ahzı (yapılması) hidayet, terki dalalet olan sünnetlere denir. Ferhat Koca, "Sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38: 155.

*قال عبد الله بن مسعود: من سره أن يلقي الله غدا مسلما فليحافظ على هؤلاء الصلوات حيث ينادى بهن. فإن الله شرع لنببيكم -صلى الله عليه وسلم- سنن الهدى وإنهن من سنن الهدى. ولو أنكم صليتم في بيوتكم كما يصلى هذا المتخلف في بيته لتركتم سنة نبيكم. ولو تركتم سنة نبيكم لضللتم. وما من رجل يتطهر فيحسن الطهور ثم يعمد إلى مسجد من هذه المساجد إلا كتب الله له بكل خطوة يخطوها حسنة ويرفعه بها درجة ويحط عنه بها سيئة. ولقد رأيتنا وما يتخلف عنها إلا منافق معلوم النفاق. ولقد كان الرجل يؤتى به يهادى بين الرجلين حتى يقام في الصف .

Abdullah bin Mesûd dedi ki: "Kim, yarın Allâh Telaya müslüman olarak kavuşmaktan hoşlanırsa şu (farz) namazları ezan okunduğunda kılarak korusun. Şüphesiz Allah Teâlâ Peygamberi (sas.) için sünen-i hüdayı meşru kılmıştır ki bu namazlar da sünen-i hüdadandır. Eğer siz bu namazları, cemaatten geri kalan şu kişi gibi evlerinizde kılırsanız, Peygamber'inizin sünnetini terk etmiş olursunuz. Peygamber'inizin sünnetini terk edince de sapıtmiş olursunuz. Herhangi bir kişi, güzelce temizlenir de şu mescitlerden birine gitmeyi amaçlarsa Allah Teâlâ o kişiye attığı her adıma karşılık bir sevap yazar onu bir derece yükseltir ve bir günahını siler. Bizi (ashâb-ı kiram) görüyordum ki cemaatten ancak nifakı bilinen münafık geri kalırdı ve kişi, iki kişinin arasında sürüklenerek getirilerek safa durdurulurdu."⁹

5. Birkaç kişi bile olsa namaz için cemaat oluşturamayanlara şeytanın galip geldiğine dair hadis:

* ما من ثلاثة في قرية ولا بدو لا تقام فيهم الصلاة إلا قد استحوذ عليهم الشيطان. فعليكم بالجماعة فإنما يأكل الذئب القاصية.

Ebu Derdâ'dan (r.a) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber buyurmuştur ki: "Bir köyde veya çölde, üç kişi bir arada olup da cemaatle namaz kılmazlarsa şeytan onlara galip gelmiştir. Cemaatten ayrılma! Çünkü kurt, sürüden ayrılan koyunu kapar."¹⁰

b. Fazilet hadisleri: Bu tür hadislerde cemaatle namaz kılmanın tek başına namaz kılmaktan yirmi beş veya yirmi yedi derece daha üstün olduğu ve cemaat sayısı arttıkça faziletinin de arttığı belirtilmiştir.¹¹

* صلاة الجماعة تفضل صلاة الفذ بخمس وعشرين درجة.

"Cemaatle namaz, tek başına kılmaktan yirmi yedi derece daha faziletlidir."¹²

9 Müslim, "Mesâcid", 257; Ebû Dâvûd, "Salat", 46, Nesâî "İman" 5, İbn-i Mâce, "Mesâcid". 14. Müslim'in diğer bir rivayetinde Abdullah b. Mes'ûd şöyle demiştir: "Şüphesiz Resûlullah (sav) bize sünen-i hüdayı öğretmiştir ki içinde ezan okunan mescitte namaz kılmak da sünen-i hüdadandır". Müslim, "Mesâcid", 256.

10 Ebû Dâvûd, "Salat", 46; Nesâî, "İmâmet", 48.

11 Bu çalışmaya sadece fıkıh kitaplarında delil olarak geçen hadisler alınmıştır. Cemaatle namazın faziletine dair çeşitli hadisler için bk. Mustafa Öztürk, *Haydin Felaha: Cemaatle Namazın Fazileti* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2006), 112 s.: 45 vd.

12 Buhârî, "Ezân", 30, "Cemaat", 3; Müslim, "Mesâcid", 249. Cemaatle namazın faziletinin yirmi beş derece daha fazla olduğunu belirten rivayetler için bk. Buhârî, "Ezân" 30; Müslim, "Mesâcid", 248; Nesâî, "İmâmet", 42; İbni Mâce, "Mesâcid", 16.

*صلاة الرجل مع الرجل أزكى من صلاته وحده. وصلاة الرجل مع الرجلين أزكى من صلاته مع الرجل. وما كانوا أكثر فهو أحب إلى الله عز وجل .

“Kişinin bir kişi ile kıldığı namaz tek başına kıldığından daha hayırlıdır. İki kişi ile kıldığı namaz, bir kişi ile kıldığı namazdan daha hayırlıdır. (Cemaat) Ne kadar fazla olursa Allâh (c.c.) katında o kadar sevimlidir.”¹³

2. Fakihlerin Cemaatle Namaz Hakkındaki Görüşleri

Fakihler arasında cemaatle namazın farz, vacip ve sünnet olduğuna dair üç görüş bulunmaktadır. Bilindiği gibi farz - vacip ayrımı Hanefiler tarafından yapılmakta olup, bir şerî hüküm sübut açısından kati ise, farz, zanni ise, vaciptir. Diğer üç mezhepte ise, farz ve vacip kavramları birbirinin yerine kullanılmaktadır. Bununla beraber farz veya vacibin terkinin günah olduğu konusunda bütün mezhepler ortak görüştedir. Bu sebeple cemaatle namazın terkinin günah görenlerin görüşleri aynı başlık altında ele alınacaktır.

2.1. Farz veya Vacip Olduğuna Dair Görüşler

Vakit namazlarının cemaatle ifasını farz-ı ayn olarak görenler, başta Hanbeliler olmak üzere bir kısım Abdullah İbn- Mesud, Davud b. Ali, Ata, Ebu Sevr, Ebu Musa el-Eşari, Ebu Sevr'dir. Bazı Hanefi,¹⁴ Şafii ve Malikilerdir.¹⁵

Diğer bazı Hanefi ve Şafiiler ise, vakit namazlarının cemaatle kılınmasını farz-ı kifâye görmüşlerdir. Bu içtihada göre de halkın cemaatle namazı bir defa bile terk etmesi halinde, mükellef erkeklerin hepsi günahkâr olur.¹⁶

Beş vakit namazın cemaatle kılınmasını farz kabul edenleri delilleri şunlardır:¹⁷

13 Nesâî, “İmamet”, 45.

14 İbn-i Abidin'e göre bunlar Irak Hanefileridir. Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşkî ibn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenviri'l-ebşâr* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2000), 1: 552-554.

15 Bk. Kemâleddin Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamîd ibnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, thk. Abdürrezzâk Gâlip el-Mehdi (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 1: 353; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr fî fikhi mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî ve hüve şerhu Muhtasari'l-Müzenî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 2: 297; Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b Şeref b Murî Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb li-Şîrâzî* (Cidde: Mektebetü'l-İrşad, t.y.), 4: 84, 87; Mâverdî, *Hâvi*, 2: 297; Nevevî, *Mecmû'*, 4: 84-87; Ahmed b. Muhammed Sâvî, *Hâşiyetü Şerhu's-sagîr alâ Akrebi'l-mesâlik ilâ mezhebi'l-İmâm Mâlik* (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1986), 2: 425; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Arafe Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûki alâ Şerhi'l-kebîr* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y.), 1: 319; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed Makdisî Cemmâilî ibn Kudâme, *el-Muğnî* (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1997), 3: 5.

16 Mâverdî, *Hâvi*, 2: 302; Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b Şeref b Murî Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 1: 443.

17 Bk. Ebû Bekr Alaeddîn Ebû Bekr b Mes'ûd b Ahmed el-Hanefî Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâî fî tertibi's-şerâî'* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, 1982), 1: 552; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 1: 353; Fahreddin Osman b Ali b Mihcen Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik fî şerhi Kenzi'd-dekâik*

1. Bu görüşte olanların en başta gelen delili, önceki bölümde metnine yer verilen, Hz. Peygamber'in cemaatle namaza iştirak etmeyenlerin evlerini yakmak istediğini söylediği hadisidir. İlgili hadisin çeşitli rivayetlerinde Hz. Peygamber, cemaat ile namaz kılmayanların evlerini onlar içinde iken yakmak istediğini açıkça ve ciddi olarak ifade etmiştir. Şayet cemaatle kılmak sünnet olsa idi evlerini yakmasını gerektirmezdi. O halde bu tehdit ancak vacip bir fiile karşılık olabilir.

2. Korku namazının cemaatle kılınması da (en-Nisâ, 4/102) cemaatin vücubiyetine delildir. Çünkü savaşta emredilen cemaat ile namaz, barışta hayli hayli gereklidir.

3. "Rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin!" (el-Bakara, 2/43) ayetindeki emir kipi, zorunluluk bildirmektedir. Buradaki emrin mutlaklığı, talep edilen işin yapılmasının gerekli olmasından kaynaklanmaktadır.

4. Bir belde halkı, cemaatle namazı terk ederse devlet başkanı onlarla çarpışabilir.

Şu hadisler¹⁸ de beş vakit namazın cemaatle kılınmasının vücubiyetine delildir:

a. Cemaate katılmama konusunda özür beyan eden âmâ bir sahabeye Hz. Peygamber'in ruhsat vermemesi.

b. Ebu Derda'dan (r.a) rivayet edilen, üç kişinin bir arada olup da cemaatle namaz kılmazlarsa, şeytanın onlara galip geldiğine dair hadis.

c. Kendisi de cemaatle namazı farz kabul ettiği söylenen, Abdullah b. Mesud'un sözü.

Şunu da belirtmek gerekir ki, farz namazların cemaatle kılınmasını farz veya vacip gören Hanbeliler ve Hanefiler bunun bir sıhhat şartı olmadığını da ilave ederler. Yani kişi bir vakit namazını cemaat ile kılmamış ise, günah-kâr olmuştur ancak namazı bu haliyle sahihtir.¹⁹

Kerhî, Tahâvî, Kâsânî, İbn-i Nuceym, İbnü'l-Hümâm, İbn Âbidîn gibi bazı Hanefilere göre cemaatle namaz kılmak vaciptir ve Hanefi mezhebinde asıl görüş de budur. Bu fakihler cemaatle namazın vücubiyetine dair şu delilleri gösterirler:²⁰

(Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-İslâmî, 1313), 1: 132; Mâverdî, *Hâvi*, 2: 297, 298, 302; Nevevî, *Mecmû'*, 4: 87 vd; İbn Kudâme, *Muğnî*, 3: 5, 6; Ebu'l-Velîd Muhammed b Ahmed b Muhammed Kurtubî ibn Rüsd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, 4. Bs (Kahire: Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, 1975), 1: 141, 142; Mansur b Yunus b Salâhiddîn Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ' an metni'l-İknâ'* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1982), 1: 453, 455.

18 Bu hadislerin için bk. 1.2. Hadisler.

19 Buhûtî, *Keşşâf*, 1: 453, 454.

20 Kâsânî, *Bedâ'î*, 1: 552; Zeynüddîn Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed Mısırî Hanefî ibn Nuceym, *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1997), 1: 365; *el-Fe-*

1. Birçok hadiste cemaatle namaza devam edilmesi ve özürsüz terk edenin kınanması vurgulanmıştır. Gerek bu tür hadislerdeki vurgu, gerekse Hz. Peygamberden beri ümmetin cemaatle namaza katılma konusundaki birikimi, cemaatle namazın terk edilmemesi gerektiğine delildir.

2. Yine cemaati terk edenin tazir edilmesi, şahitliğinin kabul edilmemesi, cemaatle namazı özürsüz terk eden ahaliye mukâtelenin helal olması, hatta cemaati terk edenlere ses çıkarmayan komşuların dahi günahkâr olması gibi hükümler, cemaatin vücubuna işaret etmektedir.

3. Cemaatle namaza müekked sünnet denilmesi lafzi bir farklılıktır. Çünkü vacip ve sünnet özellikle şeâir-i İslam'dan iseler hükümce eşittirler. Bayram namazı örneğinde olduğu gibi sünen-i hüda sözlük anlamı olarak vacipten daha geneldir. Vacip ve müekked sünnetin özürsüz terk edilmeleri halinde günah vardır. Cemaatle namaz konusundaki vücubiyet, vitir namazının sünnetle vacip olması gibidir. Bu tür hükümlere bazen sünnet denilmesinin sebebi, sünnet ile sabit olmaları sebebiyledir.

4. Cemaatle namazı farz olarak görenlerin delillerinden, vakit namazlarının cemaatle kılınmasının fazilet değil gereklilik olduğunu ortaya çıkmaktadır. Fakat bu gerekliliğe ait deliller sübutu zanni olan âhad haberlerdir ve bunlarla farz hükmü oluşmaz. O halde vakit namazlarını cemaatle kılmanın hükmü vacip olmaktadır.

2.2. Sünnet Olduğuna Dair Görüşler

Genel olarak Maliki ve Şafiilerin çoğu ile bazı son devir Hanefi müçtehitleri, vakit namazlarının cemaatle kılınmasının müekked sünnet olduğu görüşündedir. Bu grubun en önemli dayanakları, cemaatle namazın ferdi kılınan namazdan daha faziletli olduğunu belirten hadislerdir.

Vakit namazlarının cemaatle kılınmasının müekked sünnet olduğunu söyleyenlerin görüş ve delilleri şu şekildedir:²¹

1. Cemaatle namazın sünen-i hüdadan ve şeâir-i İslam'dan olması, İslam dininde çok önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Ancak cemaat-

tavâ'l-Hindiyye = Fetavâ-yı Alemgiriyye (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 1: 91-92; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 1: 355; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1: 552-554.

21 Bk. Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa Hanefî Aynî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*, 2. Bs (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1990), 2: 381-383; Mâverdî, *Hâvi*, 2: 298, 302; Ebu'l-Kasım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm Kazvîni Rafîî, *el-Azîz şerhi'l-vecîz = Fethü'l-azîz fî şerhi'l-Vecîz = eş-Şerhü'l-kebîr*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2: 140 vd.; Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Hamza el-Ensârî Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhâc* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1984), 2: 134; Ebu'l-Velid Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî Bâcî, *el-Müntekâ şerhi Muvattai Mâlik*, thk. Muhammed Abdülkadir ve Ahmed Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1913), 2: 189-192; Ebû Muhammed b. Ali b. Nasr el-Bağdâdî Kâdî Abdülvehhâb, *el-Ma'üne alâ mezhebi âlimi'l-Medîne Ebî Abdillâh Mâlik b. Enes*, thk. Muhammed Hasan İsmâîl eş-Şafîî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1: 125.

le namazın tek başına kılınan namazdan yirmi beş veya yirmi yedi derece daha faziletli olduğunu belirten hadislerdeki kıyas, münferit kılınan namazın fazileti az olsa bile sahih olduğunu ortaya koymaktadır. Bu hadislerde farz namazın hem cemaatle hem de ferdi olarak kılınması tecviz edilmiştir. Eğer farzları cemaatle kılmak vacip olsaydı bu hadislerde cemaat ile kılmanın, terk edilmesinden daha faziletli olduğu vurgulanmazdı.

2. Hz. Peygamber'in, "cemaat sayısı arttıkça faziletin arttığını" belirten hadisi münferiden kılınan namazın sahih olduğunu göstermektedir.

3. Yine Hz. Peygamber'in, cemaati kaçıran sahabiyi kınamaması da farzların cemaatle kılınmasının sünnet olduğuna delildir. Ebu Said'den (r.a.) rivayet edildiğine göre, Nebi (s.a.s.) ve ashabı mescitte cemaatle namaz kıldıktan sonra biri geldi ve tek başına namaza durdu. Hz. Peygamber "şununla namaz kılıp ticaret yapmak isteyen (diğer bir rivayete göre sadaka vermek isteyen) yok mu?" diye sorunca, cemaatten (daha önce namazı kılmış) biri kalkıp onunla namaz kıldı.²²

Hz. Peygamber, bu olayda cemaati kaçıran sahabisini kınamamış bilakis onun da cemaat faziletini kazanabilmesi için ashabını onunla bir daha namaz kılmaya teşvik etmiştir.²³

3. Hz. Peygamber'in on üç yıl boyunca kaldığı Mekke'de münferit namaz kılması da farz veya vacip olmadığına delildir.²⁴

Bu gruptaki fakihler cemaatle namazı farz veya vacip görenlerin ileri sürdükleri delillere de şu şekilde cevap vermektedirler:²⁵

1. Korku namazı ile ilgili ayetlerde amaç cemaatin gerekliliği değil talimdir. Zira böyle bir durumda müslümanlar savaş sırasında münferiden namaz kılacak olsalar, her biri kendi namazı ile meşgul olacağından cephede dağınıklık olurdu. Öte yandan hep birlikte cemaatle namaz kılsalar toptan savunmasız kalırlardı. Her iki halde de savunma zafiyeti oluşurdu. Ayette ise, müslümanlar namaz kılanlar ve savunular olarak ikiye ayrılmışlardır. Böylece bir grup ibadet ederken, diğer grup düşmana karşı teyakkuzda olacaktır.

2. Hz. Peygamber'in, cemaate katılmayanların evlerini yakmak istemesi ile ilgili rivayetlerde kastedilenler cemaatten geri kalan müslümanlar değil münafıklardır. Nitekim şu hususlar bu duruma işaret etmektedir:

22 Ebu Davud, "Salat", 56.

23 Bu konu müstakil olarak "5.1. Münferit Kılınan Namazın Cemaatle İadesi" başlığı altında ele alınacaktır.

24 Hz. Peygamber'in Mekke de iken de cemaatle namaz kıldığına dair rivayetler göz önüne alınırsa Mekke de ara sıra, Medine'de ise, sürekli olarak cemaatle namaz kıldığı ortaya çıkmaktadır. Ebu'z-Ziyâ Nûruddîn Ali b. Ali Şebremellisî, *Hâşiye alâ Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1984), 2: 134.

25 Bk. Mâverdî, *Hâvi*, 2: 301; Nevevî, *Mecmû'*, 4: 86-89; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, 2: 139; Şemseddîn Hatîb Muhammed b Ahmed Kâhirî Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meânî elfâzi'l-Minhâc* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1997), 1: 351; Aynî, *Binâye*, 2: 283 vd.

a. Cemaate katılmama sebebi ile kişinin evinin yakılamayacağı, eşyalarının talan edilemeyeceği ve namazının da sahih olduğu hususunda ümmetin icması vardır.

b. Camide cemaatle namaza katılmayıp, evindeki bir cemaatle namazı eda edenin herhangi bir günaha girmediği konusunda ihtilaf yoktur.

c. Yakma hadisinin çeşitli rivayetlerinde bunların münafıklar olduğu ve Abdullah b. Mesud'un " ...bizim zamanımızda görüyordum ki, cemaatten ancak münafıklığı belli olan geri kalırdı.." sözü, hadiste tehdit edilen kişilerin münafıklar olduğunu göstermektedir.

d. Bir diğer ihtimal ise, bu tehditlerin müslüman ashabı terğib ve terhib yani teşvik ve uyarma için²⁶ olduğudur.

e. Hz. Peygamber'in böyle söylemesine rağmen bu sebeple herhangi birinin evini yakmadığı da farz veya vacip olmadığına delildir.²⁷

3. Cemaate katılmamak için mazeret beyan eden sahabilere, Hz. Peygamber'in izin vermemesi ile ilgili rivayetlerde iki durum söz konusudur:

İlki, bu rivayetlerde katılmamak için izin istenen namazın vakit namazı değil Cuma namazını olmasıdır. İkinci durum ise, hadislerin daha üstün amelî sorulmasına mukabil bir cevap niteliğinde olmasıdır.

Öte yandan müçtehitler kişiye ciddi olarak zarar veren durumların Cuma namazına katılmamak için bile özür sayıldığını açıkça belirtmişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber, gözündeki rahatsızlık sebebiyle kendisine başvuran sahabinin evinde namaz kılmasına izin vermiştir.²⁸

4. Ezanı işitip, özürsüz olarak cemaate katılmayanın namazının olmadığını belirten hadislerde ise, muhtemelen Cuma namazı kastedilmiştir.

5. Mescide komşu olanın evinde namazının olmayacağını bildiren hadis²⁹ ise, ya bu kişinin evinde kılması halinde bunun kâmil bir namaz olmayacağı veya evinde iken camideki imama iktidasının geçersiz olacağı şeklinde açıklanır.

6. Abdullah b. Mesûd'un meşhur sözü hakkında da vücutiyeten ziyade, cemaatle namazın ve bu uğurdaki meşakatlere katlanmadaki üstünlüklerin hedeflendiği söylenebilir.

26 Mâverdî, *Hâvi*, 2: 298, 301. Şayet hadisteki münafık ifadesinin Müslümanlara yöneltilmiş olduğunu düşünürsek, bu ifadeyi itikadi anlamdaki münafık olarak değil, asi anlamında günahkâr mümin olarak değerlendirmek gerekir. Ekmeleddin Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed Bâberti, *el-Inâye fi şerhi'l-Hidâye*, thk. Abdürrezzak Galip el-Mehdi, 10 c. (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 2: 353.

27 Hz. Peygamberin, bu münafıkların evlerini yakmaya niyetlenip de yakmaması durumu ile ilgili olarak bu içtihadının ya vahiy veya yine kendi içtihadı ile değiştiği söylenebilir. Nevevî, *Mecmû'*, 4: 88; Aynî, *Binâye*, 2: 386; Bâcî, *Müntekâ*, 2: 192.

28 Nevevî, *Mecmû'*, 4: 89.

29 "لا صلاة لجار المسجد إلا في المسجد" Hâkim, *Müstedrek*, 1: 373 (898); Ebû Bekr Ahmed b el-Hüseyin b Ali Beyhekî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (Mekke: Mektebetü Dârü'l-Bâz, t.y.), 3: 57 (4721).

7. Bütün bunların yanında cemaatle namazın farz veya vacip olduğuna dair gösterilen hadislerde bazı sıhhat problemleri vardır.

2.3. Değerlendirme

Konu ile ilgili görüşlere tarihi seyri içinde bakıldığında, özellikle Hanefi ve Şafii kaynaklarında son dönem fukahâsının genellikle cemaatle namaz kılmanın müekked sünnet olduğu görüşüne yöneldiği görülmektedir. Maliki-lerde mezhebin genel görüşü de aynıdır. Son devir fukahâsının çoğu cemaati sünnet görmektedir.

Tarafların delillerine bakıldığında, cemaatle namazın vücubiyeti hükmüne yönelmiş olanların en önemli delillerinin, korku namazı ile ilgili ayet ve Hz Peygamber'in cemaate katılmayanların evini yakmak istemesi ile cemaate katılmamak için izin isteyenlere olumlu yanıt vermemesine dair rivayetler olduğu görülmektedir. Ancak bu deliller cemaatle namaza farz veya vacip hükmü vermek için yeterli değildir. Çünkü ilgili ayette korku namazı emredilmemiş, dağınıklığın önüne geçmek için öğretilmiştir. Hz Peygamber'in cemaate gelmemek için izin isteyenleri geri çevirmesi rivayetlerinin de münferit kılınırsa, daha faziletli olanın kaçırılması veya Cuma namazı ile ilgili olması şeklinde yorumlanması daha uygun olacaktır. Çünkü Cuma namazı da dâhil olmak üzere cemaate katılmamayı mubah kılan özürlerin, insanların zarar görmekten korunması için meşru olduğu bellidir. Âmâ kişilerin bu tür ruhsatlardan yararlanamaması düşünülemez. Cemaati farz veya vacip görenlerin en önemli delili olan Hz Peygamber'in cemaate katılmayanların evlerini içindekilerle beraber yakmak istediğini ifade etmesi ise, Onun (s.a.s.) cemaatle namaza verdiği önemi göstermektedir.

Tarafların gerekçeleri karşılaştırıldığında, cemaatle namazın kişi için müekked sünnet olduğunu söyleyenlerin görüşleri daha isabetli görünmektedir. Özellikle cemaatle namazın ferdi namaza göre yirmi beş veya yirmi yedi defa daha faziletli olduğunu belirten rivayetler, beş vakit namazın cemaatle kılınmasının vacip olmadığına başlıca kanıtlarıdır.

Hanefi mezhebinde cemaatle namazın vacip ve sünnet olduğuna dair her iki içtihadın da uzlaştırıldığı dikkat çekici bir görüş bulunmaktadır. Bu görüşe göre arada bir cemaate katılmamak günah değildir; ancak terk etmeyi alışkanlık haline getirmek günah olmaktadır.³⁰

Bununla beraber sıhhatinde problem olmayan ve ciddi bir tehdit içeren yakma hadisi ile ilgili rivayetler de göz ardı edilmemelidir. Bu hadiste tasvir edilen durumun hassasiyeti, en azından toplum için cemaatle namaz kılınmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu durumda cemaatle namazın bir yerde beraber yaşayan İslam topluluğu için vacip olduğunu söylemek gerek-

30 İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 1: 552.

tedir. Nitekim hemen hemen her mezhep fukahâsının şîâr-ı İslam'dan olan cemaatle namazı terk edenlerle mukâtele edilmesine dair görüşleri, toplum için camilerde cemaat teşekkülünün gerekliliğine delildir. Bazen kişi için sünnet olan bir ibadet bulunduğu toplum için vacip olabilmektedir. Örneğin, teravîh namazının kılınması kişi için sünnet olsa da toplum için mescitte kılınması gereklidir. Buna göre mahalle halkı evlerinde cemaat yapıp mescitte kılmasalar günahkâr olurlar. Aslen sünnet olan ezanın okunmaması durumunda da o beldelekilerin mesuliyeti hususunda benzer içtihatlar mevcuttur.³¹

Konuya tarihi seyri içinde bakıldığında vacip hükmünden sünnete doğru bir geçiş görünmektedir. Şöyle ki, ilk asırlarda sosyal ve medeni hayatta genel olarak İslami esaslara dayalı bir hayat düzeni hâkimdi. Örneğin, camiler şehir merkezlerinde bulunmakta, cemaatle namaz günümüzdeki yemek araları gibi çalışma hayatının merkezinde idi. Muhtemelen ilk asırlarda yaşayan fakihler cemaatle namazı bu sebeple vazgeçilmez görüyorlar ve önemli bir özür olmadan terkine cevaz vermiyorlardı. Fakat zamanla toplumda dindarlık ve ibadetin önemi azalınca, adeta bir ruhsat hükmü olarak cemaatle namazın sünnet olduğu görüşü ağırlık kazanmaya başlamıştır.

3. Kadınların Cemaatle Namazı

Cemaatle namazın gerekliliği ile ilgili aktardığımız farz, vacip veya sünnet hükümleri erkekleri bağlamaktadır. Fakihler cemaatle namazın kadınlar için erkeklere olduğu gibi gerekli olmadığını, bilakis kadınların özellikle camilerdeki cemaate iştiraklerinin uygun olmadığını söylemişlerdir.

Bu başlık altında kadınların cemaatle namazı ile ilgili fikhî görüşleri sadeleştirerek aktarıp, fukahânın neden bu görüşe yöneldiğini açıklamaya çalışılacaktır.

Kadınların cemaatle namazını, kendi aralarında cemaat oluşturmaları ve camideki cemaate katılmaları olarak iki açıdan ele almak mümkündür.

3.1. Kadınların Kendi Aralarında Cemaatle Namaz Kılmaları

Kadınların erkek bulunmayan bir yerde, kendi aralarındaki bir imame kadına tâbi olarak cemaatle namaz kılmaları hakkında Şafii ve Hanbelilerin müspet, Hanefi ve Malikilerin ise, menfi görüşleri vardır.

Şafiilere göre kadınların kendi aralarında cemaati, sünnet veya müstahaptır. Çünkü Hz. Peygamber'in, "Kadınlarınızı camiye gitmekten menetmeyin, fakat evleri onlar için daha hayırlıdır"³² hadisi, kadınların evde kendi

31 İbn Nüceym, *Bahr*, 1: 365; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1: 384.

32 "لا تمنعوا النساء أن يخرجن إلى المساجد، وبيوتهن خير لهن" Ebû Dâvud, "Salât", 53; Müsned ; Ebû Abdilâh eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1995), 5: 77, 78 (5468, 5471); Hâkim, *Müstedrek*, 1: 327 (755); Beyhekî, *Sünen*, 3: 131 (5142).

aralarında cemaatle namaz kılmalarına da işaret etmektedir. Bu konuda kural şudur: Erkeklerin farz veya nafil cinsinden cemaatle kıldığı her namazın cemaatle kılınması kadınlara da müstahaptır. Ancak kadınların cemaatle namazı terki, erkeklerin cemaati terki gibi mekruh değildir.

Şafiiler bu görüşlerine delil olarak, Hz. Âişe, Ümmü Seleme ve Ümmü Vârâka'nın imamlık yaptıklarına dair rivayetleri³³ göstermişlerdir. Yine de erkeğin kadınlara imameti, kadının kadına imametinden daha üstündür. Çünkü erkek imam, hem kıraatını aşikâre yapar hem de namaz ahkâmı hakkında kadından daha bilgili olma imkânına sahiptir.³⁴

Hanbelilere göre, kadınlar kendi aralarında cemaat yapabilirler; ancak bu Şafiilerin söylediği gibi müstehap değildir.³⁵

Hanefilere göre, kadınların kendi aralarında cemaatle namaz kılmaları tahrimen mekruhtur. Ancak kadınların cenaze namazı için cemaat teşkil etmeleri mekruh değildir. Yine Hanefiler, kadınların kendi aralarında cemaat teşkil ettiğine dair gösterdikleri hadislerin, kadının en hayırlı namazının evinde kıldığı namaz olduğuna işaret eden hadislerle nesh olduğunu görüşündedirler.³⁶

Malikilere göre, imamlık için erkeklik şarttır. İmam Malik'in meşhur ve mezhepte kabul edilen görüşü, kadının hiçbir namazda hiçbir cemaate imam olamayacağı şeklindedir.³⁷

Öyle görünüyor ki, Hanefiler ve Malikiler, kadın sahabilerin imametlerini kendilerine özel bir durum olarak gördüklerinden, ilgili hadisleri delil olarak kabul etmemektedirler.

Kadının diğer kadınlara imam olabileceğinin söyleyenler, ilgili rivayetlere binaen imame olan kadının ilk safın önünde değil ortasında duracağını söylemişlerdir. Çünkü kadının cemaatle aynı safta olması, her ne kadar imamın önde olması kuralına aykırı olsa da İslam'ın kadın hayatına getirdiği setri avret ilkesine daha uygundur.³⁸

Kadınların kendi aralarında cemaat teşkil edip namaz kılmalarını caiz görenlerin delilleri daha kuvvetlidir. Ancak bu ibadet şeklinin kadınlara sünnet

33 Bk. Ebû Dâvud, "Salât" 62; Ebû Bekr Abdürrezzâk b Hemmâm San'ânî, *el-Musannef* (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1983), 3. c.: 141, 152.

34 Nevevî, *Mecmû'*, 4: 93-95; Şebremellisî, *Haşiye*, 2: 140.

35 İbn Kudâme, *Muğnî*, 3: 36; Buhûtî, *Keşşâf*, 1: 456.

36 Kâsânî, *Bedâi'*, 1: 157; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 1: 362, 363; Zeylâî, *Tebyîn*, 1: 135.

37 Abdüsselâm b Saîd Tenûhî Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 1: 177; Ebu'l-Kâsım Muhammed b Ahmed b Muhammed el-Kelbî ibn Cüzey, *el-Kavânînu'l-fikhiyye* (Beyrut: Dârü'l-Kalem, t.y.), 48; Ali b. Ahmed b. Mükerremillâh es-Saîdî Adevî, *Hâşiyetü'l-Adevî alâ Kifâyeti't-tâlibî'r-rabbânî* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y.), 1: 376, 377.

38 Nevevî, *Ravza*, 1: 444; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1: 566.

veya müstehap olduğunu söylemek ve teşvik etmek de isabetli görünmemektedir. Çünkü kadın sahabilerin imameti ile ilgili rivayetler, Asr-ı Saâdette bu uygulamanın süreklilik arz ettiğini göstermediği gibi sahabe devri ve sonraki devirlerde de yaygınlık kazanmamıştır.

3.2. Kadınların Camide Cemaatle Namaza Katılmaları

Fukahânın geneli, en başta Hz. Peygamberden sonra değişen sosyal şartları ileri sürerek, kadınların camilerde namaz kılmalarına zamanla şiddetini artıran bir şekilde soğuk bakmışlardır. Mezheplerin konu ile ilgili görüşleri özetle şöyledir:

Hanefilere göre: Ebu Hanife yaşlı kadınların sabah, akşam, yatsı ve bayram namazlarında camide cemaatle namaz kılmalarında mahzur görmemiştir. Ancak müteaahhir Hanefiler, genç-yaşlı ayrımı yapmadan kadınların herhangi bir namaz için camiye gelmelerini mekruh kabul ederler. Bu hükümlerin gerekçesi de içinde buldukları zamanda toplumdaki fesadın çoğalması ve zamanın değişmesinin hükümleri de değiştirmesidir. Nitekim Hz. Ayşe: “Hz. Peygamber, vefatından sonra kadınların durumlarını görmüş olsa idi onları mescitlere gelmekten menederdi”³⁹ sözü ile artık kadınların evlerinde namaz kılmalarının daha doğru olduğu tespitini yapmıştır. Aynı gerekçe ile kadının evinde itikâf yapması mezhepte daha doğru görülmüştür.⁴⁰

Şafiilere göre: Kadınların evlerinde cemaat yapmaları, mescitlerde cemaate katılmalarından daha faziletlidir. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur. “Kadının (yatak) odasında kıldığı namaz, salonunda (holünde) kıldığı namazdan daha üstündür, gizli köşesinde kıldığı namaz ise, (yatak) odasında kıldığı namazdan daha üstündür.”⁴¹

Genç kadınların, güzel koku sürmüş⁴² veya makyajlı olanların, yaşlı da olsa çekici olanların ise, gerek cemaate katılmaları, gerekse bu durumda olanlara koca ve velilerinin izin vermesi de mekruhtur. Öyle ki, cami görevlisinin kötü koku yayan birini engellemesi gerektiği gibi böyle kadınların da camiye girmesini engellemesi gerekir. Bu durumda olmayan kadınların camiye gitmeleri mekruh değildir ve bunların kocalarının da ilgili hadisler sebebiyle cemaate katılmak için izin vermesi gerekli değil, müstahaptır. Çünkü Hz

39 “لَوْ أَدْرَكَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - مَا أَحَدَتْ النِّسَاءَ، لَمَنْعَهُنَّ كَمَا مُنِعَتْ نِسَاءُ نَبِيِّ إِسْرَائِيلَ” Buhari, “Ezân” 161; Müslim, “Salât”, 144; Ebû Dâvud, “Salât”, 54;

40 İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 1: 375; Zeylâî, *Tebyîn*, 1: 140; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1: 566.

41 “صَلَاةُ الْمَرْأَةِ فِي بَيْتِهَا أَفْضَلُ مِنْ صَلَاتِهَا فِي حَجْرَتِهَا، وَصَلَاتِهَا فِي مَخْدَعِهَا أَفْضَلُ مِنْ صَلَاتِهَا فِي بَيْتِهَا” Ebû Dâvûd, “Salât”, 54; Hâkim, *Müstedrek*, 1: 328 13 (757); Beyhekî, *Sünen*, 3: 131 (5144).

42 Hz. Peygamber, kadınların hoş kokular sürmeden camilere gelmelerini emretmiştir (Ebû Dâvûd, “Salât”, 53; Beyhekî, *Sünen*, 3: 134 (5160); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5: 216, 506 (5725, 6318).). Fakihler illet benzerliği sebebiyle cezbedici diğer malzemelerin kullanıldığı durumları da hoş kokuya kıyaslamışlardır.

Peygamber'in, erkekleri hanımlarını mescitlere gitmelerinden alıkoymalarını nehyetmesi, tahrimi değil tenzihidir.⁴³

Malikilere göre: Kadınların camilerdeki cemaatlere katılmalarına hadislerde ruhsat verilmiştir; ancak bu durum fitne endişesi yoksa geçerlidir. Evlâ olan ise, evlerinde kılmalarıdır. İhtiyar kadınların cemaate katılmalarında bir mahzur yoktur; fakat genç kadınların camiye gitmeleri mekruhtur.⁴⁴

Hanbelilere göre: Kadınların kocalarının izni ile güzel koku sürmeden ve süslenmeden cemaatle namaza katılmaları mubahtır. Böyle kadınlar camiye gitmek için izin isterlerse, bunlara izin vermemek mekruhtur. Ancak ilgili hadisler sebebiyle evlerinde kılmaları daha efdaldir. Çekici kadınların cemaate veya vaaz ve nasihat meclislerine katılması ise, mekruhtur.⁴⁵

Görüldüğü gibi fakihler kadınların mescit cemaatlerine katılmalarını teşvik eden hadislerin aksine, kadınların cemaatle namaza katılmalarına olumlu bakmamışlardır. Hz. Peygamber'in ümmetin başında olduğu Asr-ı Saâdetin, ahlaken sonraki devirlerle kıyaslanamayacağı ortadadır. Oysa sahabe ve tâbiin dönemi, ciddi sosyal çalkantıların yaşandığı devirlerdir ve bu devirlerden itibaren toplumun genel ahlakı gitgide bozulmuştur. Fukahânın bu içtihatlarında konuya ilişkin hadislerden çok maslahata göre hareket ettikleri görülmektedir. Anlaşılan fakihler kadınların toplu ibadet yapılan mekânlarına gitmelerinin sağladığı yarar ile görebilecekleri veya sebep olabilecekleri zararı karşılaştırmışlar ve maslahatın kadınların vakit namazlarını evlerinde kılmaları yönünde ağır bastığını düşünüp buna göre hüküm vermişlerdir.⁴⁶

Konunun bugün açısında⁴⁷ açısından iki durumunun ön plana çıktığı görülmektedir:

43 Nevevî, *Mecmû'*, 4: 92-94; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 1: 351, 352; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, 2: 140.

44 İbn Cüzey, *Kavânîn*, 38; Ebu'l-Berekât Ahmed b Muhammed b Ahmed Adevî Derdîr, *eş-Şerhü'l-kebîr alâ Muhtasari Halîl* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y.), 1: 335, 336.

45 İbn Kudâme, *Muğni*, 3: 38; Buhûtî, *Keşşâf*, 1: 456, 468, 469.

46 Hz. Peygamberden sonraki devirlerde, kadınların camilerde cemaatle namaza iştiraki-ne dair bk. Abdullah Kahraman, "Klasik Fıkıh Literatüründe Kadının Cemaatle İbadeti Konusundaki Yaklaşımlarda Fitne Söyleminin Rolü -Eleştirel Bir Bakış-", *Marife [Bilimsel Birikim]*, 2 (Güz 2004): 68 vd.

47 Günümüzde kadınların cemaatle namazı kılmaları konularında çeşitli çalışmalar yapılmış olup, bu tür çalışmalara örnek olarak konunun fıkhi açıdan incelendiği A. Kahraman'a ait "Klasik Fıkıh Literatüründe Kadının Cemaatle İbadeti Konusundaki Yaklaşımlarda Fitne Söyleminin Rolü" makale örnek verilebilir. Konunun hadis açısıyla incelendiği çalışmalara örnek olarak da Mahmut Yeşil'e ait "Kadınların Cemaate İştiraki İle ilgili Hadisler üzerine Bir İnceleme" (Mahmut Yeşil, "Kadınların Cemaate İştiraki ile ilgili Hadisler üzerine Bir İnceleme", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (Bahar 2004): 17-62.) ve Tevhit Bakan'a ait "Sünnete Göre Kadınların Toplu İbadeti ya da Cemaat Namazı" adlı (Tevhit Bakan, "Sünnete Göre Kadınların Toplu İbadeti ya da Cemaat Namazı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (2008): 40-92.) makale örnek verilebilir.

a. İhtiyaç: İçinde bulunduğumuz çağda gelişen seyahat imkanları, şehirlerin daha da büyümesi gibi durumlar, erkekler gibi kadınların da ev dışında geçirdikleri sürelerin artmasına sebep olmuştur. Kadınlar alışveriş, turizm, tedavi gibi çeşitli sebeplerle evlerinin dışında bulunmakta ve namazı da buldukları yerlerde eda etmek durumundadırlar. Şu halde kadınların özellikle bu tür yerlerdeki cami veya mescit vb. yerlerde abdest alıp namaz kılmaları için kolaylaştırıcı düzenlemeler yapmak bir ihtiyaç haline gelmiştir. Geçmişte bu ihtiyaç hissedilmediğinden, fıkıh kitaplarında yer almamıştır. Fakat günümüzde özellikle eğitim, alışveriş, ziyaret gibi sebeplerle kadınlar için evleri dışında cami ve benzeri yerlerde namaz kılmak bir ihtiyaç haline gelmiştir.

b. Teşvik: Yukarıda aktarıldığı gibi fukahânın mekruh olarak gördükleri durum, sırf fazilet amacı ile kadınların cami cemaatlerine katılmayı âdet haline getirmesidir. Ancak günümüzde konu ile ilgili fıkhî birikim göz ardı edilerek, hadisler yüzeysel olarak değerlendirip kadınların bugün de mescitlere gitmelerinin daha faziletli olduğu, Hz. Peygamber'in kadınları mescitlere teşvik etmesine rağmen fakihlerin içinde buldukları toplumların geleneklerine uyararak bunu yasakladıkları iddia edilmektedir. Bu iddiayı ileri sürenlerin temel hareket noktaları kadınları mescitlerdeki cemaatle namaza teşvik eden hadislerin sahih, evde namaza teşvik eden hadislerin ise, zayıf olmasıdır.⁴⁸ Oysa içtihad, bir konu ile ilgili nakli delillerin sıhhatinin göz önüne alınması ve literal yorumları kadar maslahat, makasıd-ı şeria, sedd-i zerâî gibi dinin önemli ilkelerinin de göz önünde tutulduğu bir faaliyettir. Bu ilkelerin önemini kavranamaması, fukahânın zayıf hadisleri sahih hadislere tercih ederek içinde buldukları toplumun eğilimine göre hüküm verdiği düşüncesine sebep olmaktadır.

İçinde bulunduğumuz zamanda, toplum İslam nizamı ile kayıtlı olmadığından dini konularda atılacak adımların genç-ihtiyar, evli-bekâr, yerli-yabancı gibi toplumun her kesiminin düşünülerek atılması gerekmektedir. Aksi halde iyi niyetle başlayan girişimler, kestirilemeyecek sonuçlara sürüklenebilir. Fakihlerin, özellikle genç kadınların camilere gitmelerini maslahat gerekçesi ile mekruh görmüşlerdir. Kanaatimizce zaten erkek ve kadın ilişkilerine seküler hayat tarzının yön verdiği, tesettürün gitgide yozlaştığı bir zamanda, kadınları camilerde cemaatle namaza teşvik hususunda söylenecek farklı bir şey yoktur.⁴⁹

48 Örneğin "Sünnete Göre Kadınların Toplu İbadeti ya da Cemaat Namazı" isimli çalışmada hadis metinleri ve bunların tahririnden hareketle, fakihlerin içtihatlarının nakli delile dayanmadığı için bu görüşlerin taklit edilmemesi gerektiği kanısına varılmıştır. (bk. s. 71, 75, 76).

49 Nitekim son yıllarda yapılan kadınları camilerde ibadete teşvik çabaları, kadının genellikle evinde ibadete sevkeden fitrat ve sosyal hayatına uygun olmadığından pek de karşılık bulmamıştır. Bu noktada göz ardı edilen önemli bir husus da, ibadetten elde edilecek olan manevî yararın mı, yoksa fiziki altyapı yetersizliğinin sebep olacağı erkek-kadın ihtilafının zararının mı baskın olacağıdır.

4. Cemaati Oluşturan Kişiler ve Cemaatin Mekanı İle İlgili Görüşler

Cemaatle namaz kılınmasının önemi, cemaatin teşekkülü yani hangi şartlarda ve nerede oluşacağı sorusunu da beraberinde getirmektedir. Özellikle cemaati oluşturan kişilerin durumları ve cemaatle namazın nerede kılınacağı, bu hususta ilk anda akla gelen sorulardır. Bu konular cemaati oluşturan kişiler ve cemaatin oluştuğu yer olarak iki başlık altında incelenecektir.

4.1. Cemaati Oluşturan Kişiler ve Özellikleri

Fakihler her ne kadar tercih edilir olsa da cemaatin büyük kalabalıklarla oluşmasının gerekmediğini asgari iki kişi ile de cemaatle namaz vazifesinin ifa edileceğini söylemişlerdir. Bu konuda başlıca delil, “الاثنان فما فوقهما جماعة” “İki ve daha fazlası cemaattir”⁵⁰ hadisidir. Bu konudaki teferruat, mümeyyiz veya sabi çocuk ile cemaat olup olmadığı hakkındadır.

Hanefilere göre: Cuma ve Bayram namazları haricinde cemaat için asgari sayı ikidir. Öyle ki, imama uyacak kişi yetişkin erkek, kadın olabildiği gibi (namaza) akli eren mümeyyiz çocuk da olabilir.⁵¹

Şâfiîlere göre, cemaat erkek, kadın ve çocuk ile de olur. Cemaat sayısı çoğaldıkça fazileti de artar.⁵²

Malikilere göre, imamlık için şart olan ergenlik, cemaat için de şarttır. Cemaat sevabı almak için imama uyanın yetişkin erkek ve kadın olması gereklidir. Cemaatin fazileti, sayısının çokluğu ile artmaz.⁵³

Hanbelilere göre ise, farzlarda cemaat fazileti için ergenlik şarttır. Fakat nafilerde sabi çocuk ile de cemaat sevabı alınır.⁵⁴

Beş vakit farzlar haricindeki namazlardan, farzların kazası, cenaze, bayram, teravih, küsuf (güneş tutulması) ve istiskâ (yağmur isteme) namazları cemaatle kılınabileceği hakkında bir görüş ayrılığı yoktur. Hanefilere ve Malikilere göre nafilerde ferdilik esas olduğundan bu sayılanların dışındaki nafilerin cemaatle kılınması mekruhtur. Şafii ve Hanbelilere göre yukarıdakilere ilaveten Hüsuf (Ay tutulması) namazı da cemaatle kılınır. Şafiilere göre kaza namazlarının cemaatle kılınması müstahaptır, bunun delili de “sabah namazının cemaatle kazasını” nakleden hadistir.⁵⁵

50 İbn Mâce, “İkâmetü’s-Salâvât” 44; Beyhekî, *Sünen*, t.y., 3: 69 (4788); Hâkim, *Müstedrek*, 4: 371 (7957).

51 Kâsânî, *Bedâ’î*, 1: 156; İbn-i Nüceym, *Bahr*, 1: 366; İbn-i Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, 1: 553, 554.

52 Mâverdî, *Hâvi*, 2: 303; Nevevî, *Mecmû’*, 4: 92; Remlî, *Nihâyetü’l-muhtâc*, 2: 140.

53 Derdîr, *eş-Şerhü’l-kebîr*, 1: 320.

54 İbn Kudâme, *Muğnî*, 3: 7, 8; Buhûtî, *Keşşâf*, 1: 453, 454.

55 Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Arafе Desûkî, *Hâşiyetü’d-Desûkî alâ şerhi’l-kebîr* (Beyrut: Dârü’l-Fikr, t.y.), 1: 320; Sâvî, *Haşîye*, 2: 424. Yukarıda sayılanların

4.2. Cemaatin Oluşturulduğu Yer (Mescitler ve Diğer Yerler)

Cemaat bir araya gelmektir, mescitlerin ihmal edilip diğer yerlerde birkaç kişilik gruplar ile namaz kılınmasının bu birliği sağlayamayacağı açıktır. Fukahâ, cemaatle namaz için mescitlerin tercih edilmesini tavsiye etmişler ancak; mescit dışındaki yerlerin de cemaatle namazın ikame edilmesi için yeterli olduğunu da söylemişlerdir. Buna göre, cemaatle namazın ikame edileceği asıl yer mescitlerdir. Bu mescitlerin en faziletli olanları da sırasıyla ilgili hadiste⁵⁶ geçtiği gibi Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebî ve Mescid-i Aksâ'dır. Buralarda az sayıda cemaat ile hatta münferit olarak bile kılınan namaz, başka yerlerdeki cami cemaatlerinden daha üstündür. Diğer mescitler ve evlerdeki cemaatlerin üstünlük sırası, mezheplere göre şu şekilde değişmektedir:

Hanefilere göre, evde cemaat olmak, cemaatle namaz vecibesini yerine getirmek açısından mescitteki cemaat gibidir. Ancak mescitteki cemaatin fazileti daha çoktur. Meşhur üç mescitten sonra namaz kılmanın en faziletli olduğu mescitler sırasıyla, Kuba ve Dimaşk mescitleri gibi kadim olanlar; büyük camiler, mahalle mescitleri ve cadde (işyeri) mescitleridir. Yani yapılış tarihi eski olan, büyük olanlardan, büyük olanlar da yakın olanlardan üstündür. Ancak mahalle mescidi ve kişinin kendisinden ilim tahsil ettiği üstadının mescidi, kişi için cemaati kalabalık büyük camilerden daha üstündür. Öyle ki, kişi eğer vakit namazı için cemaat yapılmamışsa bile mahalle mescidinde vakit namazını tek başına kılar. Çünkü o mahalle mescidinin, kişi üzerinde hakkı vardır. Bir mescitte cemaati kaçıran kimsenin yakındaki diğer mescitlerde cemaat aramasını menduptur. Kişi fakih ise, kendisinin katılarak cemaatin çoğalmasını sağlamak için, iki yakın mescitten cemaati az olanına gitmesi iyi olur.⁵⁷

Şafiilere göre de cemaatle namazın evde kılınması ikamesi için yeterlidir. Fakat bu sünnetin mescitlerde ikamesi, ev ve işyeri gibi diğer yerlerde yerine getirilmesinden daha faziletlidir. Mescitlere yürümenin faziletiyle ilgili hadisler ve İslam'ın şiarından olan cemaatle namazın, mescitlerde ikame edilmesi gibi sebepler bu durumu doğrulamaktadır. Ayrıca büyük beldelerde cemaatle namazın izhara müsait yerlerde eda edilmesi gerekir ki bu da ancak mescitlerde ikamesi ile olur.

dışındaki nafilelerin cemaatle kılınması bidattir ancak bir iki kişi ile kılınırsa mekruh olmaz. İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 1: 365. Nevevî, *Mecmû'*, 4: 86; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, 2: 125, 126; İbn Kudâme, *Muğnî*, 3: 321, 322; Buhûtî, *Keşşâf*, 1: 61.

56 "لا تشد الرحال إلا إلى ثلاثة مساجد، المسجد الحرام، ومسجد الرسول - صلى الله عليه وسلم -، ومسجد الأقصى." "Üç mescit dışında yolculuğa (gerek) yoktur: Mescid-i Haram, Mescid-i Rasûl ve Mescid-i Aksâ." Buhârî, "Salât fi Mescid-i Mekke", 1, Müslim, 511, İbn Mâce, "İkâmetü's-Salâvât", 196, Tirmizî, "Salât", 131. İmam Mâlik, fazilet sıralamasında Mescid-i Nebî'nin, Mescid-i Harâm'dan önce geldiğini düşünmektedir. İbn Cüzey, *Kavânin*, 37.

57 İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 1: 353; İbn Emîru Hâc, *Halbetü'l-mücellî ve buğyetü'l-mübtedî fi şerhi Münyeti'l-muşallî ve ğunyeti'l-mübtedî* (İstanbul: Dersâdet : Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, 1312), 265, 266; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1: 552-554.

Hanefilerin aksine Şafiiler, uzak da olsa cemaati kalabalık olan mescidi, yakın mescitten daha faziletli görürler. Çünkü hadislerde cemaatin sayısı arttıkça, faziletinin de arttığını bildirilmiştir. Ancak kalabalık mescidin imamının bidatçı veya fasık olması veyahut da kişinin katılmaması sebebiyle yakın mescidin cemaatinin azalması durumlarında, cemaati az olan yakın mescit tercih edilir. Ayrıca uzak camide cemaatle namaz, yakın camide münferit kılmaktan daha faziletlidir.⁵⁸

Malikilere göre, cemaatin camide ikamesi sünnettir. Cemaatle namazın yirmi yedi kat daha faziletli olduğuna dair hadiste, muhtemelen camilerdeki cemaat kastedilmiştir. Bununla beraber evde ikamesi ile de cemaat fazileti elde edilir.⁵⁹

Hanbelilere göre, cemaatin mescitte ikamesi sünnettir. Ev, okul ve konaklama yerlerinde cemaatle namaz, fazilet olarak mescitteki cemaate yakındır. Kişi mescide gittiğinde, evindekiler münferit kılacaklarsa, evde kalıp onlarla cemaat yapması tercih edilir. Yine de mescitteki az cemaat, evdeki çok cemaate tercih edilir.

Hanbelilerde, cemaatle namazın hangi mescitte daha faziletli olduğu ile ilgili üç durum söz konusudur: İlk olarak, mescitlerin birinde şayet kişinin katılması sebebi ile cemaat artacaksa, kişi o mescide gitmelidir. İkincisi, mescitlerden daha kadim olanının daha üstün olması, eğer kıdemde eşit iseler cemaati kalabalık olanın tercih edilmesidir. Üçüncüsü ise, uzaklığın mükâfatı artırdığına dair hadisler sebebiyle uzak mescidin veya komşuluk hakkı sebebiyle yakın mescidin önceliğinin olmasıdır.⁶⁰

Görüldüğü gibi, Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebî ve Mescid-i Aksâ'nın cemaatle namazın en faziletli olduğu mescitlerdir. Bunların dışındaki yerlerde ise, Hanefilerin, mahalle mescidinin ve kadim camilerin tercihi konusundaki görüşleri, cemaatin muhafazası ve devamlılığını sağlamak açısından daha tercihe layıktır. Çünkü sırf faziletin artması için büyük ve cemaati kalabalık camilere gitmek, zamanla mahalle mescitlerinin cemaatlerinin azalmasına sebep olabilir. Nitekim böyle bir durumda yakın mescidin tercih edilmesinin iyi olacağı noktasında Şafiîler de Hanefîlere katılmaktadır. Kadim camiler de müslümanların mirası olduğundan, ihtiyaca sağlıklı cevap verdiği sürece cemaatle namaz ile buralara sahip çıkılmaya devam edilmelidir.

58 Ebû Abdullâh Muhammed b. İdris b. Abbâs Şâfiî, *el-Ümm*, thk. Rifat Fevzi Abdulmuttalib (Mensûra: Dârü'l-Vefâ, 2001), 2: 292; Nevevî, *Mecmû'*, 4: 93; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 1: 353, 354; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, 2: 142-144.

59 Sahnûn, *Müdevvene*, 1: 181; Bâcî, *Müntekâ*, 2: 189; İbn Cüzey, *Kavânîn*, 37; Sâvî, *Haşiye*, 2: 424.

60 İbn Kudâme, *Muğni*, 3: 8; Buhûtî, *Keşşâf*, 1: 456.

Cemaatle namazın önemi ve gerekliliği hakkındaki görüşleri göz önünde tutulduğunda, bu ibadetin özellikle mescitlerde düzenli bir şekilde yapılırsa amacına uygun şekilde ifa edilmiş olacağı ortaya çıkmaktadır. Cemaatin mescitlerde oluşturulması asıldır. Ancak cemaatin bu düzen ve birliğinin korunması için fıkıh kitaplarında iki özel durumdan bahsedilmektedir. Bunlar cemaati kaçırmış birinin cemaat faziletini elde etmesi için tekrar cemaat teşekkülü ve düzenli cemaati olan mescitte tekrar cemaat oluşturmanın sakıncalı olmasıdır. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde, müstehap ve mekruh cemaat şekilleri ile devam edilecektir. Son olarak da kişinin bu önemli ibadetten mazur görüldüğü durumları inceleyeceğiz.

5. Müstehap ve Mekruh Cemaat (Cemaatle Namazın İadesi ve Cemaatin Tekrarı)

Fıkıh kitaplarında, vakit namazlarının cemaatle kılınmasının genel hükmü yanında, iki durumun da ayrı olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bunlar kişinin tek başına kıldığı namazı cemaatle tekrarı ve bir mescitte aynı vakit namazının birden fazla cemaatle tekrarlanması konularıdır.

5.1. Müstehap Cemaat (Münferit Kılınan Namazın Cemaatle Tekrarı)

Bir vakit namazını münferit kıldıktan sonra, yine bu namazı kılarken tesadüf edilen bir cemaate katılmak bu cemaate saygıdır. Nitekim sünnette bir farz namazı münferit olarak kılan kimsenin, bu namazı cemaat ile eda edenler ile tekrar kılması meşru olarak sabit olmuştur. Konu ile ilgili en yaygın rivayete göre, Hz. Peygamber evlerinde namaz kılıp mescide gelen iki kişiye mescitteki cemaate katılmalarını tavsiye etmiş ve bunun nafil bir namaz olacağını söylemiştir.⁶¹ Fıkıh mezheplerinde bu şekilde hareket etmek sünnet veya müstehap olarak görülmüştür.⁶²

Münferit kılınan namaz asıl; cemaatle kılınan ise, nafil hükmünde olduğundan, namazı cemaatle tekrarlamak nafil namaz kılma hükümlerine tâbidir. Örneğin; sabah, ikindi ve akşam namazlarından sonra nafil kılmaz mekruh olduğu gibi, bu vakit namazlarının cemaatle tekrar edilmesi de mekruhtur. Hanefilere göre, tekrar eden imam değil me'mum (uyan) olabilir.⁶³

Mescid-i Haram, Mescid-i Nebi ve Mescid-i Aksâ, diğer mescitlerden üstünlük olarak farklı konumda olduğundan, buralarda tek başına kılınan namaz başka yerlerde cemaatle tekrar edilmez.⁶⁴

61 Tirmizî, "Salât", 51; Nesâî, "İmâmet", 54; Beyhekî, *Sünen*, 2: 300 (3456).

62 İbn-i Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2: 53; Nevevî, *Mecmû'*, 4: 119-122; İbn-i Kudâme, *Muğnî*, 3: 9; Derdîr, *eş-Şerhü'l-kebîr*, 1: 320.

63 Bk. İbn-i Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 2: 52; Nevevî, *Ravza*, 1: 448; Sâvî, *Haşiye*, 2: 458; Buhûtî, *Keşşâf*, 1: 458.

64 Fukahâ, bu konuya üç mescidin diğer mescitlere üstünlüğü durumunu ele alırken değinmiştir.

Hız. Peygamber'in, vakit cemaatini kaçıran sahabesi ile cemaat yapılmasını tavsiye ettiği durum⁶⁵ da müstehap cemaat hükmü içinde düşünülebilir.

5.2. Mekruh Cemaat (Bir Mescitte Cemaatle Namazın Tekrarı)

İslam dininde namaz için de olsa birlik ruhuna aykırı cemaat teşekkülü hoş görülmemiştir.⁶⁶ Fakihler, râtip imam denilen namaz kıldırmak için tayin edilmiş bir görevlinin bulunduğu mescitlerde, farklı bir cemaatle namaz ikamesini mekruh kabul etmişlerdir. Şöyle ki; râtip imam ile düzenli bir şekilde vakit namazlarının cemaatle ikame edildiği mescitlerde, bu imamın namaz kıldırmasından gerek önce; gerekse, sonra başka bir grup tarafından cemaatle namaz kılınması tahrimen mekruhtur. Zira böyle hareket etmenin ayrılığa ve fitneye yol açacağı açıktır. Bu konuda mezhepler arasında önemli bir görüş ayrılığı yoktur. Bununla beraber görevli imamın izin vermesi, kasıtlı olarak yapmamaları veya sonradan cemaat yapan kişilerin sayısının üç, beş gibi az olması durumlarında kerahet olmayacağı da ifade edilmiştir.⁶⁷ Ancak râtip imam tek başına da olsa cemaat hükmünde sayıldığından, münferit kıldığı namazı sonraki bir cemaatle iade etmez.⁶⁸

Bir mescitte, düzenli cemaatten sonra ikinci bir cemaatle namaz kılınmasının mekruh olmasının iki istisnası vardır:⁶⁹

Birincisi, râtip imamı olmayan camilerde veya binalardaki namaz kılmak için ayrılmış oda vb. yerlerdir. Buralarda düzenli cemaati olmadığından mükerrer cemaatlerin oluşturulması mekruh değildir.

İkinci durum ise, konaklama ve dinlenme yerlerindeki mescitler ve Mescid-i Haram ve Nebevi gibi devamlı yeni cemaatlerin olduğu yerlerdir. Buralarda sürekli bir cemaat sirkülasyonu olduğundan, sonradan oluşturulan cemaatler birlik ruhuna aykırı değildir ve mekruh da olmaz. Râtip imam ve düzenli cemaat olup olmaması da hükme etki etmemektedir.

Fakihler burada maslahat ile içtihat edip bölünmenin zararını engellemeyi, cemaat faziletini elde etmeye tercih etmişlerdir. İstisnai durumlarda ise, ya cemaatin bölünmesinin önüne geçmek mümkün değildir veya bölünme-

65 Ebu Davud, "Salat", 56.

66 Nitekim Tevbe suresi 107-110. ayetlerde konu edilen ve Mescid-i Dırâr diye isimlendirilen binanın yıkılması bölünme ve getireceği fitnenin önüne geçilmesi içindir. Bu yapı münafıklar tarafından müslümanlara zarar vermek ve masiyet için inşa edildiğinden, orada namaz kılınması caiz görülmeyip yıkılması emredilmiştir. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 4: 367.

67 Kâsânî, *Bedâi'*, 1: 153; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, 2: 141; Kâdî Abdülvehhâb, *el-Ma'ûne*, 1: 457; Buhûtî, *Keşşâf*, 1: 457.

68 . Sahnûn, *Müdevvene*, 1: 181; Sâvî, *Haşiye*, 2: 424.

69 İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, 1: 522, 553; Nevevî, *Mecmû'*, 4: 119-120; Desûkî, *Hâşiye*, t.y., 1: 332; İbn Kudâme, *Muğnî*, 3: 9.

nin sebep olacağı bir zarar yoktur. Çünkü sonradan cemaat yapanların kasıtlı olmadıkları, vaktin ilk cemaatine yetişemedikleri görülmektedir.

6. Cemaat İle Namaz Sorumluluğunu Kaldıran Durumlar

Hız. Peygamber, bir hüdâ sünneti olan cemaat ile namaza iştirak etmemenin ancak mazeret sebebi ile mümkün olduğunu belirttiğinden, fıkıh kitaplarında cemaate katılmamaya dair çeşitli özürleri sıralanmıştır. Bu özürlerin bir kısmı Hız. Peygamber'in sünnetinden aktarılmış, diğer bir kısmı da aktarılan bu durumlara kıyas ile ortaya konulmuştur. Kişi için bu tür mazeretler olmadan cemaate iştirak etmemenin müeyyidesi daha çok manevidir.

Kişinin her durumda her vakit namazı özellikle cami cemaati ile kılması mümkün değildir. Başta sağlık sorunları gibi insan iradesine bağlı olmayan durumlar cemaate iştirakine ya engel olmakta veya ciddi zorluğa sebep olabilmektedir.

Bu mazeretler cemaatle namaza katılmayı farz, vacip veya müekked sünnet kabul edenlere göre, hem bu gerekliliği düşürmekte; hem de cemaate katılmış gibi uhrevi mükâfat almasına sebep olmaktadır.

Genellikle insan iradesi dışında oluşan bu mazeretleri, tabii olaylar, sağlık durumu, zarardan korunmak, kişi veya cemaatin ciddi derecede huzurunu bozacak durumlar olarak sınıflandırmak mümkündür.

a. Doğal olaylar: Kişinin cemaate giderken veya gelirken zarar görebileceği veya geliş ve gidişinin güçleşeceği şiddetli yağmur, kar, dolu, aşırı sıcak, soğuk, karanlık gibi atmosferik olaylar başta gelen örneklerdir. Elbisenin ıslanması veya yürümenin güçleşmesi mazeret oluşturmaktadır. Yer sarsıntısı, deprem gibi tehlikeye yol açacak afet durumları da bu gruba girer.

b. Sağlıkla ilgili durumlar: Bunlar; felç, topallık, hastalık, körlük, uyku, uyuklama, aşırı yaşlılık gibi geçici veya kalıcı sağlık sorunlarıdır. Bunlar ya yürümeye veya namazı düzgün bir şekilde kılmaya engel olacak kadar şiddetli olursa mazeret kabul edilir. Buna göre hafif baş ve diş ağrısı gibi durumlar özür olmaz.

Bakıma muhtaç bir hastaya bakmak da mazeret sayılır. Kendini idare edemeyecek kadar küçük çocuk ve yaşlıların bakımının da bu şekilde değerlendirilmesi gerekir.

c. Zarardan korunmak: Genel olarak cana veya mala gelecek zarar ihtimali özür kabul edilmiştir. Kişinin yakınlarının can güvenliği de özür sayılır. Evinden çıkması halinde borcu sebebiyle hapsedilme korkusu ve kısas, diyet gibi cezalardan affedilme ümidi olanlarda mazur kabul edilir.

d. Huzur bozucu durumlar: Diğer mazeretlere göre daha hafif olan bu durumlar cemaatle namaz kılarken ya kişinin kendisini veya katıldığı cemaati rahatsız etmektedir. Örneğin; abdest bozma ihtiyacı, açlık veya canının çektiği yemeğin hazır olması,⁷⁰ beden veya giysi de namaza engel olan necaset⁷¹ benzeri haller mazeret kabul edilmiştir.

Cemaati rahatsız eden durumlara da soğan, sarımsak gibi kötü kokulu yiyecekleri yenilmesi örnek olarak gösterilmiş, bunları yiyenlerin cemaate katılması mekruh kabul edilmiştir. Buna göre; namazdan önce tütün mamulleri kullanıp rahatsız edici kokular yayanların, kötü kokulu kıyafet ve çoraplarla cemaate gelmek de mekruhtur.⁷²

Genel olarak yukarıdaki özürler sebebiyle cemaate katılmayanlar, cemaat faziletini elde ederler; ancak soğan ve sarımsak gibi yiyecekleri yediği için cemaate katılmayanların bu fazileti elde edemeyecekleri de söylenmiştir.⁷³

Yukarıdaki özürlerle ek olarak eşin huysuzluğu, yolculuk hazırlığı, uygun kıyafet bulunamaması gibi bazı özel durumlardan da bahsedilmiştir.⁷⁴

Ana hatları ile değinilen bu durumların mazeret olarak takdiri izafidir. Yani kişinin yaşına ve sağlık durumuna, gidilecek mescidin uzak veya yakın oluşuna, yaşanan bölgenin iklim koşullarına göre değişebilir. Normal bünyeli bir kişi için katlanılabilir olan bir durum aşırı kilolu veya zayıf diğer bir kişi için çekilmez olabilir. Bölgeler için de böyle durumlar söz konusudur. Mazeretlerin takdirinde fevkalade-alışılmamış gibi bir tabirin ölçü alınması konunun daha isabetli değerlendirilmesini sağlayacaktır.

Fıkıh kitaplarında bazen tafsilatlı olarak incelenmiş ve özet olarak verilen bu ölçüler devlet ve toplumda İslami kuralların hâkim olduğu, müslüman hayatının namaz ve cami merkezinde olduğu devirlerde tespit edilmiştir. Maa-lesef günümüzde bu şekilde bir düzen bulunmamakta ve daha çok kapitalist

70 “لا صلاة بحضرة الطعام، ولا هو يدافعه الأخيثران” “Yemek hazırken ve iki habis (idrâr ve dışkı) sıkıştırmasında namaz kılınmaz!”. (Müslim, “Mesâcid”, 67, Ebû Dâvûd, Taharet, 41). Bu hadise göre gerek münferit gerekse cemaatle ilgili durumlarda namaz mekruh mekruhtur. Ancak yemek hususunda birkaç lokma alıp açlığını veya nefsinin arzusunu bastırabilen kişinin böyle yapıp cemaate yetişmesi tavsiye edilmiştir. Mâverdî, *Hâvi*, 2: 304.

71 Üzerinde namaza engel olmayacak kadar sıvı veya katı necaset ile namaz kılmak mekruh olmakla birlikte namaz vaktinin çıkması ve cemaati kaçırap başka cemaat bulamama durumlarında kerahet ortadan kalkar. Bk. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1: 317.

72 Kural olarak insanlara zarar veren her şeyin mescitte bulunması veya yapılması mekruhtur. Hatta insanlara dili ile zarar verenler ile hastalıkları ve meslekleri icabı kötü koku yayanlar da bu gruba girer. Tehlikeli ve bulaşıcı hastalıkları olanlar ise, mekruhluk hükmüne öncelikle dâhil olmaktadır. Bk. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1: 661; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, 2: 160.

73 Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 1: 358; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1: 661, 662.

74 Bk. Kâsânî, *Bedâi'*, 1: 155, 156; *el-Fetavâ'l-Hindiyye*, 1: 92; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 1: 353; Aynî, *Binâye*, 2: 382; İbn Nuceym, *Bahr*, 1: 388; Nevevî, *Mecmû'*, 4: 98-102.

ve çalışma merkezli bir hayat tarzı hâkim olmaktadır. Bu sebeple cemaate katılamama mazeretlerinin çerçevesi genişlemiş, çeşitleri çoğalmıştır. Bugünkü durumlar ruhsat kabul edilebilir ancak; ruhsatlar geçici olup ihtiyaç kadar dikkate alınır. “*Cemaate devamı engelleyen durumların ortadan kaldırılması için çalışılmalıdır yoksa cemaat veya camiye gelmeyi terk etmek meşru bir hal çaresi değildir.*”⁷⁵ İmkân nispetinde çalışanların da uygun ortamlarda cemaatle namaz kılabilmeleri için girişimler yapılmalı, çalışma hayatında da İslam dininin en önemli ibadeti olan namazın cemaatle kılınabilmesi sağlanmalıdır.

Sonuç

İslam dininde en başta gelen ibadet olan namazın cemaatle ifası da ayrı bir öneme sahiptir. Hz. Peygamber’in meşhur sünnetinde vakit namazları için cemaate teşvik ve katılmayanlar için şiddetli tehditler bulunmaktadır.

Hanefi ve Şafiilerin çoğu ile Malikiler, beş vakit namazın cemaatle kılınmasının müekked sünnet olduğu görüşündedirler. Hanbeliler ile bazı Hanefi ve Şafiiler ise, cemaatle namazın farz veya vacip hükmünde olduğunu söylemektedirler. Farz namazları cemaatle namaz kılmanın sünnet olduğunu söyleyenler, cemaatle namazın ferden kılınan namazdan yirmi beş veya yirmi yedi derece üstün olduğunu belirten hadisleri delil göstermektedir. Cemaatle namazın farz veya vacip olduğu söyleyenler ise, Hz. Peygamber’in cemaate katılmayanların evini yakmak istemesi ile cemaate katılmamak için izin isteyenlere olumlu yanıt vermemesine dair rivayetleri dayanak kabul etmişlerdir. Deliller karşılaştırıldığında cemaatle namazın kişi için müekked sünnet olduğunu kabulü daha isabetli görünmektedir.

Cemaatle namaz kılınmasının, ezan gibi şîâr-ı İslam’dan sayılması ve terk edenlerle mukâtele edilmesine dair görüşler ise, bu şekilde toplu ibadetin ümmet açısından çok daha önemli bir konumda olduğunu göstermektedir. Buna göre bir İslam toplumu için vakit namazlarının cemaatle kılınmasının hükmü vacip olarak ortaya çıkmaktadır.

Şu halde vakit namazlarının cemaat ile ifasının toplum için (kifâi) vacip, kişiler için ise, müekked sünnet olduğu söylenebilir.

Fakihler, Hz. Peygamber’in kadınları mescitlere gitmelerini teşvikine ve kocalarının da buna engel olmayıp izin vermelerini istemesine dair rivayetleri Asr-ı Saadete özgü bir durum olarak görmüşlerdir. Nitekim sonraki devirlerde maslahat gerekçesi ile özellikle dikkat çekici kadınların cemaatle namaza devamlarına sıcak bakmamışlardır. Ancak günümüzde kadınların

75 Mustafa Baktır, “Cami ve Cemaatin Hayatımızdaki Yeri”, *Diyanet İlmî Dergi* 28/4 (1992): 76.

evinin dışında özellikle mescitlerde namaz kılmalarının bir ihtiyaç haline geldiği de göz ardı edilmemelidir. Kadınların kendi aralarında cemaat yapmaları konusunda Şafii ve Hanbeliler sakınca görmezken, Hanefi ve Malikiler uygun görmemişlerdir. Rivayetlerde bazı hanım sahabilerin imamlık yaptıkları aktarılmıştır. Bu uygulamanın talim amacı ile yapıldığını kabul etmek daha isabetli olacaktır.

Cemaat biri yetişkin erkek (imam) olmak üzere en az iki kişi ile oluşur. Cemaatin mescit ve camilerde ifası asıl olup diğer yerlerde de ifası caizdir. Cemaat birliğin korunması açısından görevli imamı bulunan yerlerde geçerli bir özür olmadan aynı namaz için ikinci bir cemaat yapılması mekruh görülmüştür. Öte yandan meşru mazeret sebebi ile cemaate yetişememiş kimseye tâbi olarak o kişinin cemaatle namaz kılmasını sağlamak da müste-hap görülmektedir.

Önemli bir dini görev olan cemaat ile namaza katılmamanın manevi mesuliyeti kişiden ancak bazı özel durumlar ile kalkmaktadır. Bu koşullarda cemaate katılmak genel olarak kişi ve cemaatin huzurlu ve sağlıklı bir şekilde namaz kılmaya ciddi olarak engel olmaktadır. Bu durumlar bazı doğal olaylar ve sağlık problemleri sebebiyle kişinin zarar görme ihtimali olduğu ve kişinin huzur bozucu durumlardır. Yine de ideale ulaşmaktan vazgeçilmemeli, imkânlar ölçüsünde küçük de olsa cemaatle namazı günlük hayatın merkezine yerleştiren adımlar atılmalıdır. Müslüman toplumun hayatı cemaatle namaz merkezli olmalı, camilerden okunan ezanlar kulağa hoş gelen nağmeler olarak kalmamalı ve bu çağrılara icabet edilmelidir.

Kaynakça

- ADEVÎ, Ali b. Ahmed b. Mükerrerillah es-Saîdî. *Hâşiyetü'l-Adevî alâ Kifâyeti't-tâlibi'r-rabbânî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- AHMED B. HANBEL, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî. *el-Müsned*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1995.
- AYNÎ, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa Hanefî. *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*. 2. Bs, 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1990.
- BÂBERTÎ, Ekmeleddin Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed. *el-Inâye fî şerhi'l-Hidâye*. Thk. Abdürrezzak Galip el-Mehdi. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- BÂCÎ, Ebu'l-Velid Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî. *el-Müntekâ şerhi Muvattai Mâlik*. Thk. Muhammed Abdülkadir - ve Ahmed Atâ. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1913.
- BAKAN, Tevhit. "Sünnete Göre Kadınların Toplu İbadeti ya da Cemaat Namazı". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 30 (2008): 40-92.
- BAKTIR, Mustafa. "Cami ve Cemaatin Hayatımızdaki Yeri". *Diyanet İlmi Dergi* 28/4 (1992): 75-96.
- BEYHEKÎ, Ebû Bekr Ahmed b el-Hüseyin b Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Mekke: Mektebetü Dâru'l-Bâz, t.y.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Muhtasarı Sahîhü'l-Buhârî*. Ed. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî. Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 2002.
- BUHÛTÎ, Mansur b Yunus b Salâhiddîn. *Keşşâfü'l-kınâ' an metni'l-İknâ'*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1982.
- CESSÂS, Ebû Bekr Ahmed b Alî Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 1985.
- DERDÎR, Ebu'l-Berekât Ahmed b Muhammed b Ahmed Adevî. *eş-Şerhü'l-kebîr alâ Muhtasari Halîl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- DESÛKÎ, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Arafe. *Hâşiyetü'd-Desûki alâ Şerhi'l-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- *Hâşiyetü'd-Desûki alâ şerhi'l-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430.
- el-Fetavâ'l-Hindiyye = Fetavâ-yı Alemgiriyye*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- HÂKÎM, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nîsâbü'rî İbnü'l-Beyyi' el-. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn (el-Müstedrek ale's-Şeyhayn)*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- İBN ÂBÎDÎN, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dîmaşkî. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenviri'l-epsâr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000.
- İBN CÜZEY, Ebu'l-Kâsım Muhammed b Ahmed b Muhammed el-Kelbî. *el-Kavânî-nü'l-fikhiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, t.y.
- İBN EMÎRU HÂC. *Halbetü'l-mücellî ve buğyetü'l-mübtedî fî şerhi Münyeti'l-muşallî ve gunyeti'l-mübtedî*. İstanbul: Dersâdet : Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, 1312.
- İBN KUDÂME, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed Makdisî Cemmâîlî. *el-Muğnî*. 15 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1997.
- İBN NÜCEYM, Zeynüddîn Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed Mısırî Hanefî. *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.

- İBN RÜŞD, Ebu'l-Velîd Muhammed b Ahmed b Muhammed Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. 4. Bs, 2 Cilt. Kahire: Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, 1975.
- İBNÜ'L-HÜMÂM, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamîd. *Fethü'l-kâdir*. Thk. Abdürrezzâk Gâlip el-Mehdi. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İlmihal : İman ve ibadetler*. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998.
- KÂDÎ ABDÜLVEHHÂB, Ebû Muhammed b Ali b. Nasr el-Bağdâdî. *el-Ma'ûne alâ mezhebi âlimi'l-Medîne Ebî Abdillâh Mâlik b. Enes*. Thk. Muhammed Hasan İsmâîl eş-Şafî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- KAHRAMAN, Abdullah. "Klasik Fıkıh Literatüründe Kadının Cemaatle İbadeti Konusundaki Yaklaşımlarda Fitne Söyleminin Rolü -Eleştirel Bir Bakış-". *Marife [Bilimsel Birikim]*. 2 (Güz 2004): 59-80.
- KÂSÂNÎ, Ebû Bekr Alaeddîn Ebû Bekr b Mes'ûd b Ahmed el-Hanefî. *Bedâiü's-sanâî fî tertibi's-şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, 1982.
- KOCA, Ferhat. "Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 154-155. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *el-Hâvi'l-kebîr fî fikhi mezhebi'l-İmâm eş-Şafî ve hüve şerhu Muhtasari'l-Müzenî*. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956.
- NEVEVÎ, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b Şeref b Murî. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb li's-Şîrâzi*. 23 Cilt. Cidde: Mektebetü'l-İrşad, t.y.
- , *Ravzatü't-tâlibîn*. Thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - ve Ali Muhammed Muavvaz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- ÖZTÜRK, Mustafa. *Haydin Felaha: Cemaatle Namazın Fazileti*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2006.
- RAFÎÎ, Ebu'l-Kasım Abdülkerîm b Muhammed b Abdilkerîm Kazvînî. *el-Azîz şerhi'l-vecîz = Fethü'l-azîz fî şerhi'l-Vecîz = eş-Şerhü'l-kebîr*. Thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - ve Ali Muhammed Muavvaz. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- REMLÎ, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Hamza el-Ensârî. *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhâc*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.
- SAHNÛN, Abdüsselâm b Saîd Tenûhî. *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- SAN'ÂNÎ, Ebû Bekr Abdürrezzâk b Hemmâm. *el-Musannef*. 11 Cilt. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1983.
- SÂVÎ, Ahmed b. Muhammed. *Hâşiyetü Şerhu's-sagîr alâ Akrebi'l-mesâlik ilâ mezhebi'l-İmâm Mâlik*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1986.
- ŞÂFÎÎ, Ebû Abdullâh Muhammed b. İdris b. Abbâs. *el-Ümm*. Thk. Rifat Fevzi Abdullmuttalib. 11 Cilt. Mensûra: Dâru'l-Vefâ, 2001.
- ŞEBRAMELLÎSÎ, Ebu'z-Ziyâ Nûruddîn Ali b. Ali. *Hâşiyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.
- ŞİRBÎNÎ, Şemseddîn Hatîb Muhammed b Ahmed Kâhirî. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meânî elfâzi'l-Minhâc*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.

- TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-. *es-Sünen*. Mevkı' Vezâretü'l-Evkâfi'l-Mısriyye, t.y.
- URALER, Aynur. "Cemaate Devam Etmeyenleri Uyaran Hadisin Tetkiki". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*. 17 (2006): 135-160.
- YARAN, Rahmi. "'Ferdî Namaz-Cemaatle Namaz' adlı Tebliğin Müzakeresi". *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami: Tartışmalı İlmi Toplantı (18 - 19 Ekim 2008)*. Ed. Bedrettin Çetiner. 161-168. *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi*; 55. İstanbul: İSAV: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 2009.
- YEŞİL, Mahmut. "Kadınların Cemaate İştiraki ile ilgili Hadisler üzerine Bir İnceleme". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 17 (Bahar 2004): 17-62.
- ZEYLÂÎ, Fahreddin Osman b Ali b Mihcen. *Tebyñü'l-hakâik fî şerhi Kenzi'd-dekâik*. 6 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-İslâmî, 1313.

